

'כיצד' לפרש או להגביל?

משה אזר

הביטוי המשנאי 'כיצד', משמש, כידוע, כפתיחה לפירוש או להדגמה של ההלכה הכללית שבאה לפניו. כנגד דעה מקובלת זו יצא גולדברג¹ וטען: "אין לראות ב'כיצד' ציון להדגמה בלבד, אלא - וזה העיקר - ציון להגבלה ההלכה הכללית. למעשה, כש'כיצד' בא כהמשך להלכה כללית, אין תפקידו, כמעט בלי יוצא מן הכלל, אלא של הגבלה" (עמ' 7).

בעזרת התפיסה החדשה הזו של 'כיצד' כ'ציון להגבלה' מבקש גולדברג למצוא פתרון לכל הקשיים ולכל חילופי הגרסאות שהעלה אפשטיין,² עד שהוא מסכם את מאמרו במלים: "עברנו מחדש על מחקרו העצום של הרי"ן אפשטיין ו"ל בנושא זה ועל-ידי הגישה החדשה שהעלינו כאן לכל עניין 'כיצד' נראה לנו, שפתרנו את הבעיות, ועל-ידי כך גם הצלחנו לקבוע את הנוסח הנכון במשניות שיש בהן ספק בגרסא" (עמ' 20).

וזהי מסקנה מרחיקת לכת, שיכולות להיות לה תוצאות רבות-משקל לקביעת נוסחאותיהן ופירושיהן של משניות, והיא תלויה כל-כולה בתפיסת תפקודה של 'כיצד'. לכן ראוי מצד אחד לבדוק ולתאר את כלל שימושיה של 'כיצד' במשנה על פי כתב-יד קאופמן כנושא לעצמו ללא התייחסות מיוחדת לדעותיו של גולדברג (סעיף 1 להלן), ומצד שני לבחון מקרוב ובצורה מפורטת את הראיות שהוא מביא לביסוס תפיסתו את 'כיצד' כ'ציון להגבלה' (סעיף 2).

ייאמר כבר עתה, שמסקנת הדברים היא שראיותיו אינן ראיות, ואין בכוחה של סברת ההגבלה לפתור שום בעיה או לקבוע שום גרסה.

1. א גולדברג, 'לטיב ניב לשון המשנה - "כיצד" כמלת הגבלה', לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 6-20.
(= מ' בראשר [עורך]. קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב', ירושלים תש"ם, עמ' 186-200).

2. י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ב, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 1032-1039.

1. שימושיה של 'כיצד' במשנה

'כיצד' (> 'כיצד' > 'כאיזה צד')⁵ משמשת במשנה⁴ לשלושה עניינים:

א. היא שואלת על האופן או על הדרך לעשות דבר-מה, והדבר ששואלים עליו מופיע ומובע באותו משפט עצמו. משפט השאלה הזה עם 'כיצד' משמש מבחינת המבנה הרטורי של הטקסט ההלכתי (מבנה הארגון שלו) כלוויין המציג בעיה או נושא המצריך דיון והבהרה, והתשובה עליה (הפתרון) היא עיקר הטקסט, היא הגרעין.⁵ מבחינה תחבירית 'כיצד' מתפקדת כתיאור, הממוקם בראש פסוקית עצמאית (או עיקרית), או אחרי חלק ייחוד שבה, או כנושא הפסוקית אחרי הנושא:

כתיאור:

כיצד מברכין על הפירות? על פירות האילן הוא או': בורא פרי העץ, חוץ מן היין, שעל היין הוא אומ': בורא פרי הגפן. (ברכות ו, א).

כיצד מזמנין? בשלשה אומ': נברך, בשלשה והוא או': ברכו, בעשרה אומ': נברך לאלהינו... (ברכות ז, ג).

הלוקח מן הנחתום כיצד מעשר? נוטל כדי תרומת מעשר ואו'... (דמאי ה, א).
כנושא:

סדר תעניות כיצד? מוציאין את התיבה לרחובה של עיר ונותנין אפר מקלה... (תענית ב, א).

מצות הלולב כיצד? כל העם מוליכים את לולביהם להר-הבית, והחוננים מקבלים מידם... (סוכה ד, ד).

3. ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 40, 157; ש' שרביט, 'שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים', תעודה, ו - מחקרים בעברית ובערבית, ספר זיכרון לרב עירון, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 49-50.

4. כל הדוגמאות הן על פי כ"י קאופמן כמצוי בתוך חומרים למילון - סדרה א (דפי זיעור), הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח.

5. מושג המבנה הרטורי או הארגוני של טקסט, וכן ההבחנה בין חלק גרעיני לחלק לווייני שלו כמו גם השמות של היחסים הסמנטיים, 'בעיה' ו'פתרון', ובהמשך 'שפורט' (elaboration) לקוחים כולם ממאמרם של מאן ותומפסון - W.C. Mann and S.A. Thompson, 'Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization', *Text*, 8 (1988), pp. 243-281.

ב. היא משמשת להבעת תמיהה (בשאלה רטורית), לדחיית הדברים המופיעים באותו המשפט עצמו, והיא מתפקדת כתיאור:
אמרו לו: על עצמו אינו נאמן, כיצד יהא נאמן על אחרים? (דמאי ב, ב).
אמ' ר' יוסה: כיצד והלה עושה סחורה בפרתו שלוה? אלא תחזור הפרה לבעלים (בבא-מציא ג, ב).

ג. היא באה אחרי ניסוח דברים כלליים ומופשטים, כמעט תמיד דברי הלכה, במעמד של משפט שלם לעצמו המוסב אל הדברים שנאמרו קודם ('כיצד?') או במעמד של נשוא, כשהנושא הוא איבר הלקוח מהמבע הקודם ושעליו מוסבת השאלה 'כיצד?'. האיבר הזה עשוי לבוא לפני 'כיצד' ('א כיצד'... 'ב כיצד'...) או אחריה ('כיצד א'... 'כיצד ב'...). קבוצה שלישית זו של שימוש ב'כיצד' היא הגדולה ביותר והיא המעניינת אותנו במאמר זה.

דברי ההלכה הכלליים הבאים לפני 'כיצד' הם משני סוגים, שאף שאין הבדל ביניהם מבחינת הופעת 'כיצד', יש הבדל ביניהם מבחינת הקשר הסמנטי שבין ההלכה הכללית והדברים הבאים עם 'כיצד'. הסוג הראשון הוא ניסוח של הלכה (שלמה) בדרך ההכללה וההפשטה, והסוג השני יותר משהוא מכליל ומפשט את ההלכה הוא מעלה עובדות חלקיות מסוימות הקשורות בה, כגון תכונות או היבטים מסוימים. מה שבא עם 'כיצד' בסוג הראשון הוא הדגמה קונקרטיית וספציפית של ההכללה וההפשטה, ומה שבא בסוג השני הוא הפירוט המלא של ההלכה שנוכרה קודם באופן חלקי ולעתים בנימה אניגמאטית. מבחינת המבנה הרטורי של הטקסט, הסוג הראשון מהווה את הגרעין של הטקסט, ומה שבא עם 'כיצד' הוא לוויין של שפירוט (אלבורציה), והסוג השני מהווה את הלוויין של הטקסט, ומה שבא עם 'כיצד' הוא הגרעין, והיחס הסמנטי בין הלוויין ובין הגרעין הוא של הצגת בעיה ופתרונה. חזרנו אפוא אל אותו יחס סמנטי שמצאנו לעיל (א). ואמנם, מבחינת המבנה הרטורי אין הבדל בין שאלת 'כיצד' ישירה בנושא הלכתי, כגון 'כיצד מברכין על הפירות?' והתשובה עליה, ובין שאלת 'כיצד' עקיפה יותר, כגון 'כיצד שוה לחיה?' והתשובה עליה (להלן, 1.2.3). בשני המקרים מה שבא עם 'כיצד' הוא פתרון לשאלה שהועלתה, והוא עיקר הטקסט.

אפשר לומר שהן 'כיצד' של הדגמה והן 'כיצד' של פתרון באות לפרש, כלומר, הן משמשות כפתיחה לדברים שתכליתם לפרש ולהבהיר את מה שנאמר קודם בצורה הנתפסת כסתומה; במקרה הראשון הפירוש נעשה בדרך ההדגמה הקונקרטיית והספציפית, ובמקרה השני בדרך של פירוט מלא של ההלכה. בשני המקרים התוצאה הסופית היא ניסוח של הלכה בצורה מפורטת ומפורשת.

1.1 הלכה כללית מופשטת (גרעין הטקסט) + הדגמה קונקרטית (הלוויין)

1.1.1 'כיצד' בא כמשפט בפני עצמו המוסב על הדברים שנאמרו קודם:

הצועק לשעבר הרי זו תפילת שוא. כיצד? היתה אשתו מעוברת ואו(מ)?: יהי רצון שתלד אשתי זכר - הרי זו תפילת שוא. היה בא בדרך ושמע קול צוחה בעיר ואו(מ)?: יהיה רצון שלא יהא אלו בתוך ביתי - הרי זו תפילת שוא (ברכות ט, ג). בדוגמה זו מלת השאלה 'כיצד' מכוונת אל כל המשפט הקודם (כאילו נאמר, דרך משל, 'כיצד הצועק לשעבר הרי זו תפילת שוא?', והמשפטים הבאים אחריה מדגימים באופן קונקרטי את מה שהובע באופן כללי ומופשט במשפט הראשון. אפשר לומר שמשפט השאלה 'כיצד?' שווה ערך מבחינת התפקוד שלו למשפט מעין 'איזו דוגמה ממשית קיימת באופן שתבהיר את מה שנאמר קודם באופן כללי ומופשט?'.
גם הדוגמאות הבאות הן מהסוג הזה:

יש נדר בתוך נדר ואין שבועה בתוך שבועה. כיצד? אמ': הרי אני נזיר אם אוכל הרי אני נזיר אם אוכל הרי אני נזיר אם אוכל, ואכל - חייב על כל אחת ואחת. שבועה שלא אוכל שבועה שלא אוכל שבועה שלא אוכל, ואכל - אינו חייב אלא אחת (נדרים ב, ג). כל הנעשה דמים באחר כיון שזכה זה נתחייב בחליפיו. כיצד? החליף שור בפרה או חמור בשור - כיון שזכה זה יתחייב בחליפיו (קידושין א, ו). ר' יהודה או': כל דבר שיש בו שינוי(ו) חייב להכריזו. כיצד? מצא עיגול ובתוכו חרס, כיכר ובתוכו מעות (בבא מציעא ב, א).

לפעמים לא ברור על מה בדיוק מוסבת השאלה 'כיצד?':

כל הכלים יש להם אחוריים ותוך, ויש (ל)הן בית צביעה. ר' טרפון או': לעריבה גדולה שלעץ. ר' עקיבה או': לכוסות. ר' מאיר או': לידיים הטמאות והטהורות. אמ' ר' יוסה: לא אמרו אלא לידיים הטהורות בלבד. כיצד? היו ידיו טהורות ואח(ו) [ור]י הכוס טמאין, אחוז בבית צביעתו ואיננו? חושש שמא ניטמו ידיו באחורי הכוס (כלים כה, ז-ח).

מהתשובה מתברר שהשאלה 'כיצד?' מוסבת על דברי ר' יוסה בלבד.⁶ בדיקת משניות רבות מסוג זה מעלה את המסקנה שבדרך כלל 'כיצד' בודדת כזו מכוונת אל הדברים הקודמים לה מיידית, כמו במשנתנו זו (וראה תרומות ד, ח-ט; שבת יא, כ; מקואות ג, א-ב; ידים ב, ד).

6. לא תמיד אפשר ללמוד מהתשובה למה בדיוק מכוונת 'כיצד'. לעתים התשובה אינה ממין השאלה. בקשיים אלה ואחרים עוסק אפשטיין.

1.1.2 בצורת 'א כיצד'... 'ב כיצד'...:

הפוגמת כתובתה לא תיפרע אלא בשבועה. ועד אחד מעיד(ה) שהיא פרועה לא תיפרע אלא בשבועה. מנכסים המשועבדין ומנכסי יתומים והנפרעת שלא בפניו לא תיפרע אלא בשבועה. הפוגמת כתובתה כיצד? היתה כתובתה אלף וזו... ועד אחד מעידה שהיא פרועה כיצד?... מנכסים משועבדים כיצד? מכרה נכסיו לאחרים והיא נפרעת מן הלוקחות - לא תיפרע אלא בשבועה. מנכסי יתומים כיצד? מת והניח נכסיו ליתומין והיא נפרעת מן היתומין - לא תיפרע אלא בשבועה. ושלא בפניו כיצד? הלך לו למדינת הים והיא נפרעת שלא בפניו - לא תיפרע אלא בשבועה (כתובות ט, ז-ח).

1.1.3 בצורת 'כיצד א'... כיצד ב'...:

השן מועדת לאכל (כל) את הראוי לה, והרגל מועדת לשבנואר כדרך הילוכה... כיצד הרגל מועדת לשבר כדרך הילוכה? והבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר. היתה מבעטת או שהיו צרורות מנתזים... כיצד השן מועדת לאכל את הראוי לה? והבהמה מועדת לאכול פירות וירקות. אכלה כסות או כלים - משלם חצי גזק (בבא־קמא א, ד; ב, א-ב).

1.2 דברים כלליים הנוגעים להלכה (הלוויין) + ההלכה לפרטיה (הגרעין)

1.2.1 'כיצד' בא כמשפט בפני עצמו המוסב על הדברים שנאמרו קודם:

כהן גדול פעמים שהוא פוסל. כיצד? בת כהן שנישאת לישרא' וילדה ממנו בת והלכה הבת ונישאת לכהן וילדה ממנו [בן] - הרי זה ראוי להיות כהן גדול עומד ומשמש על גבי המזבח, מאכיל את אמו ופוסל את [אם] אמו. זאת אומרת: לא כבני כהן גדול שהוא פוסלני מן התרומה (יבמות ז, ו).

מה שבא לפני 'כיצד' אינו מביע הלכה כללית מופשטת, אלא רק חלק אחד או היבט אחד שלה, ומה שבא אחריה מפרט אותה בשלמותה.

לעתים הדברים הבאים אחרי 'כיצד?' מסתיימים בצורת חזרה על הדברים שנאמרו לפנייה, כשקודמת לה הפתיחה 'זו היא (ש-):'

התרומה מעלה את העורלה והעורלה את התרומה. כיצד? סאה תרומה שנפלה למאה ואחר כך נפלו שלשת קבים עורלה או שלשת קבים שלכלאי הכרם - זו היא שהתרומה מעלה את העורלה והעורל(ל)ה את התרומה (ערלה ב, ב).

יש ריבית מוקדמת ויש ריבית מא[ו]חרת. כיצד? נתן את עינו ללות ממנו, היה משליח לו ואמ': בשביל שילוויני - זו היא ריבית מוקדמת. (ללווה ממנו והחזיר לו את מעותיו... - זו היא ריבית מאוחרת (בבא־מציעא ה, י).

בדוגמה זו השאלה 'כיצד' מכוונת אל שני הפרטים הכלליים, אל 'ריבית מוקדמת' ואל 'ריבית מאוחרת', כפי שעולה מהתשובה הכפולה.

1.2.2 בצורת 'א כיצד'... 'ב כיצד'...:

לולב וערבה ששה ושבעה, [ההלל] והשמחה שמונה, סוכה וניסוך המים שבעה, והחליל חמשה וששה. לולב שבעה כיצד? יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת לולב שבעה, ושאר כל הימים ששה. ערבה שבעה כיצד? יום השביעי של ערבה... (סוכה ד, א-ג).

והנה דוגמה, שמושמט בה האיבר א ומתקבל 'כיצד'... 'ב כיצד'...:

מעשה דמים בק(ו)דשי קדשים להקל ולהחמיר, ובקדשים קלים פלו להחמיר. כיצד? ק(ו)דשי קדשים לפני זריקת דמים מועלין באמורין... קדשים קלים פלו להחמיר כיצד? קדשים קלים לפני זריקת דמים אין מועלין לא באמורין ולא בכשר, לאחר זריקת דמים מועלין באמורין ואין מועלין בכשר. על זה ועל זה חייבין משם פיגול [ו]נותר וטמא. נמצא מעשה דמים בק(ו)דשי קדשים להקל ולהחמיר ובקדשים קלים כולו להחמיר (מעילה א, ד).

לכאן שייכת גם הנוסחה 'זה חומר בא' מבב', ובהמשך בא 'חומר בב' מבא' כיצד?:

זה חומר בשבועות מבנדרים, וחומר בנדרים מבשבועות כיצד? אמ': קונם סוכה שני עושה, לולב שני נוטל, תפילין שני נותן - בנדרים אסור ובשבועות מותר (נדרים ב, ב); זה חומר בנדרים מבערכים, ובערכים מבנדרים כיצד? האומ': ערכי עלי, ומת - יתנו היורשין. דמי עלי, ומת - לא יתנו היורשין, שאין דמים למיתים (ערכין ה, ב).

1.2.3 בצורת 'כיצד א'... + 'כיצד ב'...:

כוי יש בו (שני) דרכים שווה לחייה (ולבהמה), ויש בו דרכים שווה לבהמה, ויש בו דרכים שווה לחיה ולבהמה, ויש בו דרכים שאינו שווה לא לחיה ולא לבהמה. כיצד שווה לחיה? דמו טעון כיסוי כדם החייה [ו]אין שוחטין אתו ביום טוב... וחלבו מטמא כטומאת נבילה כחייה וטומאתו ספק ואין פודין בו פטר חמור. כיצד שווה לבהמה? חלבו אסור כחלב בהמה, אין חייבין עליו כרת ואינו נלקח בכסף מעשר (מ)ליאכל בירושלם וחייב בורוע ובלחיים ובקעבה... כיצד אינו שווה לא לחיה ולא לבהמה? אסור משם כלאים עם החייה ועם הבהמה, הכותב (חייתו) חייתו ובהמתו לבנו לא כתב לו את הכוי... (ביכורים, ב, ח-יא).

הדוגמה ברורה, והנה דוגמאות נוספות מהסוג הזה:

חמש־עשרה נשים פוטרות צרותיהן וצרות צרותיהן מן החליצה ומן הייבום עד סוף

כיצד' לפרש או להגביל?

כל העולם: בתו ובת בתו... ואשת אחיו שלא היה בעולמו וכלתו... . וכולם אם מתו ואם מיאנו או נתגרשו... צרותיהן מותרות... כיצד פוטרות צרותיהן? היתה בתו... כיצד אם מתו צרותיהם מותרות? היתה בתו... (יבמות א, א-ב).

שנים טמאים במת - אחד טמא טמאת שבעה ואחד טמא טמאת ערב. שלשה טמאים במת - שנים טמאים טמאת שבעה ואחד טמא טמאת ערב. ארבעה טמאים במת - שלשה טמאים טמאת שבעה ואחד טמא טמאת ערב. כיצד שנים? אדם [ה]נוגע במת טמאת שבעה [ו]אדם נוגע בו טמא טמאת ערב. כיצד שלשה? כלים הנוגעים במת... כיצד ארבעה? כלים הנוגעים... (אהלות א, א-ג).

פעמים מושמטת 'כיצד' לפני האיבר השני ('כיצד א?'... '(ו)ב?'...)
הפסח ששחטו שלא לשמו, קיבל והילך וזרק שלא לשמו או לשמו ושלא לשמו או שלא לשמו ולשמו (פטור) [פסול]. כיצד לשמו ושלא לשמו? לשם פסח ולשם שלמים. ושלא לשמו ולשמו? לשם שלמים [ו]לשם פסח (פסחים ה, ב).
נמצאה דוגמה אחת (לא הלכתית) של 'כיצד' + איבר שנלקח מהמשפט הקודם, מבלי שיובא איבר נוסף עם 'כיצד' (א, ב. 'כיצד ב'):

אמר ר' יהושע: זה הוא שאמרו כשהוא חי קולו אחד, כשהוא מת [קולו] שבעה. כיצד קולו שבעה? שתי קרניו, שתי תצרות, שתי שוקיו, שני חלילים, ערו לתוף, ומיעו לנבלים, ובני מיעים לכינורות (קנים ג, ו).

יש להעיר כאן שלא כל 'כיצד' הבא בראש איבר שנלקח ממשפט קודם שייך לסוג הנדון כאן:

המקנא לאשתו ר' אליעזר אומ': מקנה על פי שנים ומשקה על פי עד אחד או על פי עצמו... כיצד הוא מקנה לה? או' לה בפני שנים: אל תדברי עם איש פלוני ודברה עמו... (סוטה א, א-ב).

'כיצד הוא מקנא לה' אינו פתיחה לפירוש של האיבר 'הוא מקנא לה' שכאילו נלקח מהדברים שנאמרו לפני 'כיצד'. הדברים שנאמרו לפני 'כיצד' אינם בגדר הלכה כללית מופשטת או אמירה הלכתית כל שהיא הזקוקה לביאור מסוג כל שהוא, ומה שבא אחרי 'כיצד הוא מקנא לה' אינו בא לשם הדגמת דבר קודם או לשם השלמת הדברים שנאמרו קודם באופן סתום, אלא הוא הלכה חדשה, הנוגעת אמנם אף היא למקנא לאשתו, אך אינה מדגימה או מפרשת דבר, ואין כאן אלא דוגמה נוספת לסוג א (לעיל, סעיף 1).

ודוגמה נוספת לעניין הזה:

ירדה כדרכה והזיקה משלם מה שהזיקה. כיצד משלם מה שהזיקה? שמין בית סאה באותה השדה כמה היתה יפה וכמה היא יפה (בבא קמא ו, ב).

אף כאן ההלכה הראשונה אינה זקוקה לשום תוספת הבהרה, ו'כיצד משלם מה

שהיזיקה' מעלה בעיה נוספת, שההלכה הקודמת לא דנה ולא נגעה בה כלל, אם כי היא משתמשת במלים "משלם מה שהיזיקה", אך לצורך עניין אחר.

תיאור שימושיה של 'כיצד' הבאה אחרי מבע כללי העלה שאין הבדל בתפוצה התחבירית: (1) 'כיצד' כמשפט לעצמו; (2) בצורת 'א כיצד'... 'ב כיצד'...; (3) בצורת 'כיצד א'... 'כיצד ב'...', בין שהיא באה לשם הדגמה ובין שהיא באה לשם הפירוט המלא של ההלכה.

2. האם משמשת 'כיצד' בציון ההגבלה?

תיאור שימושיה של 'כיצד' לא העלה כל צורך להיוקק למושג ההגבלה כדי להסביר מבחינה תחבירית, סמנטית או רטורית (ארגון הטקסט) את כלל שימושיה או חלק משימושיה של המלה זאת. ואולם הואיל וגולדברג תולה ביסוד ההגבלה של הביטוי הזה את עצם טעם קיומו והשימוש בו, עד כדי הקניית יכולת להבחין באמצעותו בין גרסה מקורית למשובשת, ראוי לו לבלשן להאזין יפה יפה לחוקר ספרות חז"ל, שמא יש דברים בגו, שמא בכל זאת נסתרו מעיניו אמתות מסוימות עקב הרגליו בחקר דקדוק הלשון, שאינם מספיקים כאשר מושאי המחקר עוברים את גבולות המשפט. כדאי אפוא לעבור בצורה מדוקדקת על מחקרו של גולדברג, ולראות על מה הוא מסתמך בקבעו את יסוד ההגבלה כעיקר תפקידה של 'כיצד'.

2.1 'ההגבלה של ההלכה הכללית למצב מסוים, למקום מסוים וכדומה' הסוג הזה של ההגבלה פשוט ובוטל מאוד לדעת גולדברג, והוא פותח בדוגמה הבאה:⁷ מערימין על מעשר שני. כיצד? אומר אדם לבנו ולבתו הגדולים, לעבדו ולשפחתו העברים, הילך מעות אלו ופדה לך מעשר זה. אבל לא יאמר כן לבנו ולבתו הקטנים, לעבדו ולשפחתו הכנענים, מפני שידן כידו (מעשר שני ד, ד). לדעתו, 'כיצד' כאן מציין שההלכה הכללית 'מערימין' וכו' היא מוגבלת להערמה על-ידי בנו ובתו הגדולים וכו'" (עמ' 7).

פירוש המשנה הוא פשוט וברור: היא קובעת ש'מערימין על מעשר שני'. כלומר, שיש אפשרות להימנע מלשלם את החומש המוטל על הבא לפדות את מעשרו. והיא שואלת 'כיצד?', כלומר, כיצד אפשר באופן מעשי להערים ולפדות את המעשר בלי לשלם חומש? והתשובה: אדם יכול לעשות כעין קנוניה עם אחד מבניו או עבדיו על-ידי שיאמר לבנו וכו', אך המשנה ממהרת להזהיר שהקנוניה הזאת אינה תופסת

7. הדוגמאות בסעיף זה הועתקו כנתינתן במאמרו של גולדברג, כולל הפיסוק לפרטיו.

אם היא נעשית עם בנו ובתו הקטנים או עם עבדו ושפחתו הכנענים, מפני שידם כידו. כלומר, אין כאן בכלל הלכה כללית שלאחריה באה הדגמה (הסוג הראשון, לעיל, סעיף 1, ג), אלא יש כאן קביעת דברים על סמך הלכה המפורטת אחרי 'כיצד' (הסוג השני, שם). ההגבלה 'אבל לא יאמר כן...' אינה הגבלה של הלכה כללית כלשהי, אלא ההלכה, שנוסחה רק פעם אחת ובדרך מפורטת, מכילה כחלק בלתי נפרד שלה את ההגבלה הזאת. אין ולא יכול להיות כל קשר בין ההגבלה הזאת להופעת 'כיצד'.

בדוגמה המובאת מיד בהמשך מערלה ב, ב (ראה לעיל, 1.2.1) אין מופיעה כל הגבלה מפורטת, ולכן מועלית בלית ברירה הטענה, שהואיל וההדגמה הקונקרטית הבאה אחרי 'כיצד' היא למעשה המקרה היחיד האפשרי להדגמת ההלכה הכללית, הרי שיש כאן הגבלה. ואולם אם תופסים כך את ההגבלה, אין עוד כל הבדל בין הדגמה סתם להדגמה שיש עמה הגבלה, שהרי סוף-סוף מה לי מקרה יחידי או שני מקרים או יותר? למעשה, ברגע שנקבע שאין צורך בהגבלה מפורטת, נפתח פתח לראות בכל הדגמה (וגם בכל כלל) מידה של הגבלה, ואמנם זה בדיוק מה שצפוי לנו בהמשך, כאשר הכותב רואה 'נימה' של הגבלה גם במקומות שאין לומר עליהם שקיים רק מקרה בודד אחד להדגמה.

ושתי דוגמאות נוספות האמורות להכיל הגבלה:

המטלטלין קונים את המטבע, והמטבע אינו קונה את המטלטלין וכו'. כיצד? משך הימנו פירות ולא נתן לו מעות אינו יכול לחזור בו. נתן לו מעות ולא משך הימנו פירות יכול לחזור בו. אבל אמרו מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדיבורו (בבא-מציעא ד, א-ב).

גולדברג מסתפק בהערה: "ההגבלה כאן היא עצם 'מי שפרע' (עמ' 7).

שוב, הלשון המפורשת המגבילה 'אבל אמרו' היא לדעתו הגורם לשימוש ב'כיצד'. וכאן הדברים תמוהים עוד יותר, משום שדברי הסתייגות 'מוסריים', שאינם בגדר הלכה לפסוק על פיהם בבית-דין, נתפסים כעילת הופעתה של 'כיצד', האמורה, כך הסקנו מדבריו של הכותב בדוגמה הראשונה שלו, לציין הגבלה הלכתית דווקא. אי-הרלוונטיות של ההגבלה-ההסתייגות לעניין הופעת 'כיצד' בולטת כאן עוד יותר. ואיזהו תרביית? המרבה בפירות. כיצד? לקח הימנו חטיין בדינר זהב הכור, וכן השער, עמדו חטיין בשלושים דינרים. אמר לו תן לי חטי, שאני רוצה למכרן וליקח בהן יין, אמר לו, הרי חטיך עשויות עלי בשלושים דינרין, והרי לך אצלי בהן יין, ויין אין לו (בבא-מציעא ה, א).

גולדברג: "כיצד" כאן מגביל את ההגדרה 'המרבה בפירות' למצב של 'יין אין לו' (עמ' 8). גם כאן יש ניסיון להיתפס להגבלה מפורטת המופיעה במשנה, ואולם 'יין אין לו' הוא חלק בלתי נפרד של ההלכה המפורטת (לא מדגימה) את תנאי התקיימותה

של התרבות ב'מרבחה בפירות'.

בהמשך מובאת עוד דוגמה מתוספתא שבת (חט), ו, ושם כעין העניין שבמשנה הקודמת. והדוגמה האחרונה בסעיף זה, תוספתא שבת י(יא), יט, יש בה קשיים פרשניים, וקצת תמוה שהביאה כראיה לדבריו.

2.2 'כיצד' כ'ציון למחלוקת'

גולדברג סבור ש'עצם הדבר, שבפירוש הלכה מסוימת חולקים תנאים, כבר מגביל את ההלכה' (עמ' 8). הוא מביא תחילה ראייה ממשנה קשה דווקא (נוזר, ד, ז), ולכן הוויכוח אינו כדאי, שהרי כל צד יכול להטות את פירוש המשנה לחיזוק דעתו שלו. והוא ממשיך ומביא עוד שתי דוגמאות:

ר' טרפון אומר יכולין ממזרים ליטהר. כיצד? ממזר שנשא שפחה, הולד עבד; שחררו, נמצא הבן בן חורין. ר' אליעזר אומר הרי זה עבד ממזר (קידושין ג, ג). והוא כותב: "על עצם משנתו של ר' טרפון חולק ר' אליעזר, ולכן הגבלת 'כיצד' (שם).

מכר את הבקר לא מכר את הצמד. ר' יהודה אומר הדמים מודיעין. כיצד? אמר לו מכור לי צמדך במאתים זוז, הדבר ידוע שאין הצמד במאתים זוז. וחכמים אומרים אין הדמים ראייה (בבא בתרא ה, א).

והוא כותב: "'כיצד' מציין כאן, שיש חולקים על הדעה של 'הדמים מודיעין'."

קשה מאוד להבין על סמך מה אפשר לטעון ש'כיצד' במשניות אלה באה רק משום המחלוקת. הרי עינינו הרואות ש'כיצד' באה לפרש באמצעות הלכה ממשית את דברי ר' טרפון ש'יכולין ממזרים ליטהר' ואת דברי ר' יהודה ש'הדמים מודיעין', ומה עניין מחלוקת תנאים לכאן? אפשר לקבוע בביטחון מלא שמחלוקת תנאים היא בלתי רלוונטית לחלוטין להופעת 'כיצד'. ומכל מקום, מי שטוען ברצינות, בניגוד למקובל ובניגוד למה שנראה ברור ומובן מאליו, ש'כיצד' היא 'ציון למחלוקת', ראוי לו להצמיד לטענתו ראיות ממשיות. לעומת סברתו המחוסרת כל ראייה (וכל היגיון פשוט), הנה ראייה לסתור דבריו:

ר' יוסה או': ספק משקים לאכלים טמא ולכלים טהור. כיצד? שתי חביות אחת טמאה ואחת טהורה, עשה עיסה מאחת מהן, ספק מן הט(ו)מאה עשה ספק מן הטהורה עשה – זה הוא ספק משקין לאכלים טמא ולכלים טהור (טהרות ד, י).

זו היא המשנה כולה, והיא נאמרה בשמו של תנא, ואין חולק עליו, ואין לשון של הסתייגות או הגבלה, ואף על פי כן מופיעה 'כיצד', כדי לפרש באמצעות הדגמה קונקרטית את ההלכה הכללית. למעשה כמעט ('כמעט' נכתב כאן לשם הוזהרות) כל הדוגמאות שהובאו בסעיף 1 לעיל הן דוגמאות לסתור את סברתו של גולדברג.

2.3 ‘כיצד’ הבאה ‘בקשר לרשימת שורה של עניינים המשתנים לפי הזמן והמקום וכדומה’

גולדברג מודה, שסוג זה נראה כהדגמה, ‘ולכן חסר בנוסחאות המדויקות בהרבה משניות... בכל זאת יש בו נימה של הגבלה המצדיק את שימוש’. הוא מביא שתי דוגמאות ללא כל הערה. נסתפק בשנייה (הראשונה היא מכתובות ט, ז-ח – ראה לעיל 1.1.2):

כל גט שנכתב שלא לשום אשה פסול. כיצד? היה עובר בשוק ושמע קול סופרים מקרין, איש פלוני מגרש את פלונית במקום פלוני, ואמר זה שמי וזה שם אשתי. פסול לגרש בו. יתר מכן, כתב לגרש בו את אשתו ונמלך, מצאו בן עירו ואמר לו, שמי כשמך ושם אשתי כשם אשתך, פסול לגרש בו. יתר מכן, היו לו שתי נשים וכו’. יתר מכן, אמר ללבלר וכו’ (גיטין ג, א).

בסוג זה של ‘הגבלה’, כך מסתבר, אין עוד צורך בביטוי מפורש של הגבלה (כגון ‘אבל’, ואין צורך במחלוקת תנאים, ואף אין צורך שההדגמה תהיה המקרה היחיד האפשרי להדגמת ההלכה הכללית, אלא מספיק שתהיה ‘נימה’ של הגבלה כדי להצדיק שימוש ב‘כיצד’. אבל אם כך הדבר, מדוע יש בכלל צורך לתלות את השימוש של ‘כיצד’ בביטויי הגבלה מפורשים או במחלוקת תנאים, די לנו בעצם ההדגמה, שלעולם אפשר לתלות בה נימה של הגבלה? כלומר, הואיל וגולדברג עצמו ראה את המון הדוגמאות הסותרות את סברתו בדבר הקשר ההכרחי בין ‘כיצד’ להגבלה, הוא מיתן את דרישתו, והסתפק ב‘נימה’ של הגבלה. למעשה, השמיט הוא עצמו את הקרקע מתחת לטיעונו, וחזר בו מחידושו, בלי להודות בכך ובלי להסיק את המסקנות המתבקשות.

2.4 ‘כיצד’ בראש משפט

גולדברג כותב: ‘דיברנו עד כה על ‘כיצד’, שבא אחר משפט כללי, אשר במקום זה הוא משמש כציון להגבלה. הנחנו, ש‘כיצד’ בראש משפט משמש להגדרה גרידא. אולם, למעשה, ברוב המקרים של ‘כיצד’ בראש משפט יש למצוא גם בהם נימה של הגבלה’ (עמ’ 9). הוא מביא שש משניות שאינן אלא מהסוג שנדונו לעיל (בסעיף 1, א). נסתפק בראשונה בלבד, שאין בחמש האחרות אלא מה שיש בראשונה:

כיצד היה הוידוי? בערתי הקודש מן הבית זה מעשר שני ונטע רבעי. נתתיו ללוי, זה מעשר לוי. וגם נתתיו, זו תרומה ותרומת מעשר. לגר ליתום ולאמנה, זה מעשר עני, הלקט והשכחה והפאה, אף על פי שאינן מעכבין את הוידוי (מעשר-שני ה, י).

גולדברג: "כיצד" כאן מציין את ההגבלה שאין לקט שכחה ופאה מעכבים את הוידוי" (שם).

הטענה הזו מכניסה פירוש חדש למונח 'הגבלה', כעין דרוש, שהרי הלשון 'אף על פי' מורה על ההפך הגמור מהגבלה. ובאופן עקרוני יותר, הכותב עצמו מודה ש'כיצד' שאינה באה אחרי הלכה כללית אינה אמורה כלל לציין הגבלה, מדוע אפוא הוא מתעקש להמציא הגבלה גם כאשר נעדר התנאי ההכרחי לקיומה? ועוד זאת: בשלושת סוגי ההגבלה הראשונים שלו אפשר להשמיט את 'כיצד', ויש מקום לחילופי גרסאות, ולכן יש, לשיטתו, מקום להעלות את סברת ההגבלה, אך בסוג הרביעי הזה אין כל אפשרות להשמיט את מלת השאלה הזו, ולכן בטל מראש הצורך לטעון שהיא הוכנסה עקב הגבלה כלשהי המובעת בהמשך.

2.5 כלל ההגבלה כבוהן ליישוב קשיים ולקביעת הגרסה הנכונה

גולדברג מביא כמעט את כל המשניות (34) שאפשטיין דן בהן מצד הקושי הענייני שבהן או מצד חילופי הגרסאות, וטוען, שהצליח ליישב כל קושיה ולקבוע את הגרסה הנכונה, והכול בעזרת הכלל שכל 'כיצד' באה לא רק להדגים אלא גם להגביל. נסתפק בשלוש משניות בלבד, אחת קשה ושתיים פשוטות, כדי להראות עד כמה אין הוא פותר דבר.

כל המנחות יש בהן מעשה כלי בפנים ואין בהן מעשה כלי בחוץ. כיצד? שתי הלחם ארכן שבעה וכו' לחם הפנים ארכן עשרה וכו' (מנחות יא, יד).

גולדברג: "הרי"ן אפשטיין מציין (עמ' 1035) לנוסחאות במשנה זו. והנה 'כיצד' נמצא כמעט בכל הנוסחאות מטיפוס ארץ ישראל, אבל חסר ברוב הנוסחאות מטיפוס בבל. הוא מביא את הסבר הרמב"ם: 'ומה שאמר כיצד, הוא שאל על סיבת היות לחם הפנים נאפה בדפוסים, ואמר שסבת זה הוא שיהא בעל שטחים מששה רוחות, וכן שתי הלחם'. על הסבר זה הוא מעיר: 'והוא דוחק'. לכן מציע הוא פתרון אחר... . לדעתנו, הנוסחאות הגורסות 'כיצד' כאן צודקות, וההסבר הוא פשוט. התנא מזכיר כאן שני עניינים ומבדיל בשיעורים שבין שתי הלחם ולחם הפנים. 'כיצד' כאן בא לציין את ההגבלה בשיעורים" (עמ' 10).

ואולם ההסבר הזה אינו נוגע כלל לקושיה העולה ממשנתנו; מה שבא אחרי 'כיצד' אינו עונה על שאלת 'כיצד?', כי שאלת 'כיצד' יכולה להיות רק 'כיצד כל המנחות יש בהן כלי בפנים ואין בהן מעשה כלי בחוץ?', ואילו התשובה עוסקת בשיעוריהם של שתי הלחם ולחם הפנים. זהו קושי אמתי במשנתנו, ולכן הוצרך הרמב"ם להסביר ולתרוץ את הופעת 'כיצד', ואפשטיין הציע הסבר אחר (רדיקאלי יותר, המניח קיטוע וחסור של המשנה). גולדברג אינו מתמודד כלל עם הקושיה הזו, אלא מעלה שוב

נקודה לא־רלוונטית של 'הגבלה בשיעורים' (שלמעשה אינה אלא הבדלה בשיעורים). הדעה, שמציאותה של הגבלה יש בה כדי ליישב את הקושיה הזו ואף לקבוע את הגרסה הנכונה, חייבת להניח שהביטוי 'כיצד' אינו מביע כלל שאלה, אלא הוא כדבריו רק ציון להגבלה, וממילא אין מדובר בשאלה ובתשובה, שחייב להיות קשר כלשהו ביניהן (אבל אם זו היא אכן דעתו, מדוע הוא מביא תמיד את המשניות עם סימן שאלה אחרי 'כיצד'?).

כל חוקה שאין עמה טענה אינה חוקה. כיצד? אמר לו, מה אתה עושה בתוך שלי, והוא אמר לו שלא אמר לי אדם מעולם אינה חוקה (בבא־בבא ג, ג). גולדברג: "כמעט בכל הנוסחאות אין כאן 'כיצד'; ובצדק, שאין כאן גבלה אלא הדגמה" (עמ' 17).

אם רוצים, אפשר להטות כל משנה ולעשותה כחומר ביד היוצר, ברצותנו 'נדגים' וברצותנו 'נגביל', שהרי כאמור לעיל, כל הדגמה יש בה גם הגבלה, ובוודאי 'נימה של הגבלה', וגולדברג בוודאי לא היה נמנע מלראות באותה המשנה עצמה הגבלה, אילו רוב הנוסחאות היו גורסות 'כיצד'. ואשר למשנתנו המסוימת הזאת, הוא התעלם ממה שנאמר שם בהמשך: 'שמכרת לי, שנתת לי במתנה, אביך מכרה לי, אביך נתנה לי במתנה - הרי זו חוקה'. הרי זו הגבלה מפורשת, הצריכה להצדיק דווקא את השימוש ב'כיצד'.

אילו ספיקות שטיהרו חכמים, ספק מים שאובים למקוה ספק טומאה צפה על פני המים, ספק משקין ליטמא טמא, ולטמא טהור וכו'. ספק משקין ליטמא טמא, כיצד? טמא שפשט את רגלו לבין משקין טהורין וכו'. ולטמא כיצד? היתה מקל בידו וכו'. (טהרות ד, ז-ט).

גולדברג: "בכל הנוסחאות יש כאן 'כיצד' חוץ מכי"מ... ההכרח ל'כיצד' כאן לפי שיטתנו הוא שרק בהלכה זו התנא מפרש באריכות את הספיקות שמנה במ"ז וצריך הוא להגביל 'ליטמא' למצב אחד ו'לטמא' למצב אחר" (עמ' 18).

הוא שאמרנו, אפשר להטות את המשנה לכאן או לכאן, הכל כרצון הכותב. ברגע שאין קריטריונים ברורים לקביעת קיומו של יסוד הגבלה, אין למעשה כל טעם להשתית עליו את צדקת השימוש ב'כיצד' ואת קביעת הגרסה הנכונה, שהרי אם עצם מושג ההגבלה אינו מחוור כל צרכו, כיצד יכולה להיות מחוורת הגרסה הנכונה, התלויה כל כולה בידיעה הוודאית שמשנה מסוימת זו, בעלת ההלכה הכללית וההדגמה, יש בה או אין בה הגבלה, כשמלתחילה אין אפשרות לידיעה ודאית זו? וגם אילו היו ממציאים לנו קריטריונים ברורים לקיומה של הגבלה, עדיין לא נפתרה שאלת הרלוונטיות של כל הגבלה והגבלה בכל משנה ומשנה. כי כפי שראינו, גם אם קיימת הגבלה מפורשת, וכל שכן אם הגבלה זו היא מסוג מחלוקת תנאים, עדיין קיימת

ועומדת השאלה: איזה קשר ענייני קיים בין ההגבלה המסוימת לבין 'כיצד', השואלת על פירושם או על הדגמתם של דברי ההלכה הכלליים? ראינו שלא קיים קשר כזה. העובדות הטקסטואליות כולן מחייבות אותנו לדחות מכול וכול את סברת ההגבלה, שמונחת, כביכול, ביסוד השימוש ב'כיצד'.